

Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri

Ebubekir Ceylan, Çev. Kenan Koçak

İstanbul, VakıfBank Kültür Yayınları, 2022, 367 sayfa, ISBN: 978-625-7447-76-8.

Merve SAVAŞ*

“Hiç düşmanım yok mu diyorsun? Heyhat! Övülecek şey değil bu oysa. Eğer mücadeleye karışmışsa biri cesaretle savunmuşsa vazifeyi edinmiştir düşman mutlaka. Şayet yoksa düşmanın bir kıymeti yoktur yaptıklarının. Ne karşı koymuşsundur bir haine ne sus demişsindir bir yalancı şahide. Hiçbir yanlış doğrultamamışsındır asla. Korkağın tekisindir her kavgada...”¹

Charles Mackay'ın *No Enemies* adlı şiirinden alınan bu satırlarda görüldüğü üzere Orta Doğu toprakları geçmişten günümüze kadar birçok savaş sahnesine tanıklık etmiş bir coğrafya üzerinde yer almaktadır. Nitekim bu coğrafya mefkûresinde inşa edilen kadim toprakların bir tanesini de Irak temsil etmektedir. Irak, tarih boyunca oldukça kozmopolit bir yapıya sahip, dinî ve etnik unsurlar bakımından çeşitlilik arz eden kıdemli şehirlerden biridir. Kökenleri bakımından oldukça eskiye dayanan bu sabık toprakların serüvenini Osmanlı İmparatorluğu temelinde ele alan, özelde ise şehirde inşa edilmek istenen Tanzimat reformlarının ve modern Irak'ın kuruluş safhasını Osmanlı Devleti üzerinden değerlendiren bu eser, Osmanlı Devleti'nin hudut boylarında yaşamış olduğu telakkiyi bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Yazarın da çalışmasında belirtmiş olduğu üzere Irak araştırma sahası olarak son dönemlerde pek de tercih edilen bir bölge olma vasfını kazanamamıştır. Lakin bu periferide bölgenin ön plana çıkmasını sağlayan iki ana unsuru yazar, çalışmasında arkeoloji faaliyetleri ve petrol olarak ele almaktadır. Nitekim arkeoloji alanındaki faaliyetlerin artması ve akabinde petrolün bölgede değer kazanması Irak araştırma sahası üzerinde yapılan araştırma çalışmalarını artırmıştır. Filhakika eser literatüre ilk kez İngilizce

* Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, mervesavas66@gmail.com.

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.bartleby.com/71/1517.html>.

lisanında takdim edildikten sonra aradan geçen on bir yıldan sonra Türkçeye kazandırılmıştır. Yazarın da ifade ettiği üzere bölge coğrafyasında çalışmalar yürüten Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya'nın *Ottoman Administration of Iraq* kitabının ardından bu bölge çalışmaları artırılmış, müteakiben Çetinsaya'nın çalışmasının daha çok II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Irakı üzerine yoğunlaşması sonrasında bu eser Osmanlı Devleti'nin Irak coğrafyasında Tanzimat Dönemi yapılanmasını baz alarak ortaya konulmuştur.

Eserin ana hatları şu şekilde belirtilmiştir: İlk olarak Osmanlı Irakı'nda Memluk valilerinden sonra bölgede gerçekleşen modernleşme ve merkez yapılaşmasının durumu hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra eserde II. Mahmud'un reform paketlerinden olan Tanzimat'ın bölge vilayetlerinde uygulanma metodu, buna ilaveten de Bağdat'ta ve Musul'da bulunan yarı özerk ayanların bölgeden temizlenmesi gibi konular üzerinden okuyucuya bilgiler verilmiştir. Akabinde çalışmada Osmanlı Irakı'nda dinî meclislerin gelişim süreci anlatılarak, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin bölge üzerinde uygulanması ve etkileri irdelenerek Osmanlı Devleti'nin eyalet ve vilayet idaresinde yapmış olduğu değişiklikler incelenmiştir.

Eser altı bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde yazar, Arap vilayetlerinin başkentlerini tarihsel bir metot ile okuyucuya aktarmıştır. Osmanlı merkez yapısının çevre üzerindeki etkileri tespit edilerek, Tanzimat reformlarının bu çevrede geçirmiş olduğu başkalaşımdan söz edilmiştir. Öyle ki bu dönüşüm sürecini yazar, Tanzimat merkezîleşmesi ve modernleşmesi ile ele almaktadır.

Eserin birinci bölümünde ise yazar, Osmanlı Irakı'nın coğrafi konumunu, reayanın ahvalini ve tarihsel sürecini kendi çalışması ile bir değerlendirmede bulunarak anlatmaktadır. Eserin bu bölümünde Bağdat'ı "*Şarkın Taşrası mı?*" diye sorduğu soru üzerinden aktaran yazar, coğrafi konum itibarıyla Bağdat'ı değerlendirip Osmanlı'nın klasik döneminde bölgeye asker seferber etmenin zorluğundan bahsetmiştir. Mütenasip olarak Osmanlı Devleti'nin bölgeye asker sevkiyatında bulunması yazarın aktardığına göre yüz doksan yedi gün süre zarfında tamamlanabilmektedir. Yine aynı şekilde bölgeye vapur ile gelebilmek için otuz beş kırk gün gibi bir zaman zarfına ihtiyaç duyulduğunu da yazar ayrıca belirtmiştir. Görülmektedir ki Bağdat, coğrafi olarak Osmanlı Devleti'nin merkez ile taşra arasında köprü görevi üstlendiği uzak bölgelerden birini temsil etmektedir. Nitekim bölgeye sürgün edilen veya görev tevcihi ile bölgeye gönderilen devlet adamları bile Bağdat'ın iklimine ve bölge şartlarına uyum sağlayamayarak, sıhhat konusunda saika üreterek bölgeden ayrılmak istemektedirler. Bu bölümün ileriki sayfalarında ise yazar, Bağdat'ın nüfus yapısı üzerinde değerlendirmede bulunarak Bağdat'taki meskûn Memluklerden söz etmektedir.

Eserin ikinci bölümünde merkezden uzak olarak idare edilmeye çalışılan Irak'ta *devleti geri getirmek adına* bölgede yeniden bir Osmanlı yönetiminin tahkiminin oluşturulmak istendiği belirtilmiştir. Bu tahkim ise bölge içerisinde bulunan etnik ve dinî unsurlar ile tamamlanmak istenmektedir. Bu bölümde yazarın beyanına göre devlet, bölgede bir güvenlik hududu oluşturmak arzusu içerisinde. Bu hudut politikasını devreye koymak adına da devlet, bölge çalışmalarına ağırlık vermiştir. Nitekim yazar ayrıca Musul'da bulunan Celililere son verilmesi, Kuzey Irak'ta meskûn bulunan Kürt emirliklerine son

verilmesi, kutsal şehirler olan Kerbelâ ve Necef'teki olaylar, bölgeye zorunlu askerliğin getirilmesi, vilayet ordusunun yeniden güçlendirilmesi gibi konular üzerinde durarak eserin ikinci bölümünü tamamlamıştır.

Eserin üçüncü bölümünde ise Bağdat'taki Osmanlı vilayet yönetiminin tesisi anlatılmıştır. Yazar bu bölümde, bölgede görev yapan Bağdat valilerinin bölgeye kazandırmış olduğu kazançlar üzerinde durmuştur. Bunu müteakiben yazar, Osmanlı Devleti'nin bu coğrafya üzerinde gerçekleştirmek istediği emelleri bölgeye atanan bürokrat devlet adamlarının yapmış olduğu faaliyetler üzerinde durarak okuyucuya aktarmıştır. Eserde, Bağdat bürokrasisinde Irak tarih yazımı için önemli işlere imza atmış olan Midhat Paşa aktör olarak ele alınmıştır. Bağdat'ta görev almış olan Midhat Paşa haricinde Namık Paşa, Vecihi Paşa, (Gözlüklü) Mehmed Reşit Paşa gibi Osmanlı bürokrat zümresine mensup olan bu kişilerin bölge üzerinde yapmış olduğu faaliyetlerden bahseden yazar, bölgede en çok söz sahibi olan bürokratin Midhat Paşa olduğunu beyan etmektedir. Örneğin eserde görüldüğü üzere; bir Avrupalı seyyah Midhat Paşa hakkında *"19. yüzyılın geri kalanında (1831'den sonra) Irak'ın yerel siyasi tarihinde hakkında söylenecek çok az şey vardır. Ciddi reform için neredeyse tek girişim, altmışların sonuna dek Midhat Paşa tarafından yapılmıştır."* sözlerine yer verilmiştir. Vilayet bürokrasisinde yazar daha düşük rütbeli diğer devlet adamlarına da her ne kadar yapıtında değinmiş olsa da Tanzimat'ın uygulanış safhasını Irak'ta Midhat Paşa üzerinden okumaktadır.

Eserin dördüncü bölümde ihtiva ettiği bir konu ise Osmanlı Bağdatı'nda Tanzimat'ın ne şekilde uygulandığıdır. 1864 Vilayet Nizamnamesi ve 1856 yılında arazi kanunnamesinin Osmanlı Irakı'na geliş safhası ile değişen bu merkezileşme ve modernleşme Irak için önemli etkilere sahip olmuştur. Necip Paşa'nın ve Midhat Paşa'nın bu bölümde valilik dönemlerine değinen yazar, Tanzimat'ın bölgede uygulanışta gayrimüslimler tarafından herhangi bir isyan hareketi veya bir olumsuzlukla karşılaşılmadığına dikkat çekmiştir. Hatta bölgede bulunan Yahudilerin bölge düzeninde Müslümanlardan önce fes takıp Tanzimat'ın reform programlarını uygulamaya başladıklarını ayrıca okuyucuya aktarmıştır. Eserin bu bölümünde yazar, 1840 yılında kurulan vilayet meclislerinin Irak üzerinde yapmış olduğu etkiden söz etmekte, akabinde Bağdat'ta açılan şûra meclislerinden, eyalet meclis reformlarından ve 1849 yılında yapılan eyalet düzenlemesinden bahsetmektedir. Eserin bu bölümünde dikkat çeken bir konu ise vilayet nizamnamelerinin Bağdat'ta ne şekilde uygulandığıdır. Bu süreç Bağdat için biraz daha zor geçmiş bir dönem idi. 1864 yılında taşra düzenlemeleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda vilayet terimi yerini eyalete bırakmıştır. Bu yeni değişiklik ile 19. yüzyılın ilk yarısında valilerin yetkileri sınırlandırılmış, bu sebeple de vilayet topraklarının küçülmesine sebep olmuştur. Yaşanan bu olay mukabilinde ise Bağdat'a bu idari reform uygulaması daha geç bir vakitte intikal etmiştir. 1867 yılında Bağdat her ne kadar vilayet olarak kabul edilmiş olsa da Midhat Paşa'nın valiliğine kadar bu uygulama kâğıt üzerinde kalmıştır. Midhat Paşa'nın vali olarak görev tevcihinin ardından bu reformlar uygulanmaya başlanmış, ardından Paşa, yapılan nizamnameye göre Bağdat vilayetini on sancağa bölerek kendisine Tuna vilayetini pilot bölge olarak seçmiştir.

Kanunlara uygun olarak Bağdat, vilayetin merkezi konumunda yer almış, akabinde vilayet idaresini yürütmek amacıyla bir sekreterlik kurulmuş, badehu dış ilişkiler için bir hariciye dairesi ihdas edilmiştir. Midhat Paşa, bölge üzerinde yapmış olduğu faaliyetler bununla da kalmayarak Osmanlı Irak idaresini iyileştirmiş, bölgede bulunan meskûn aşiretlerin hüküm sürdüğü yerleri de Paşa, Osmanlı vilayet düzenine dâhil ettirmiştir. Şöyle ki Osmanlı hudut boylarını Midhat Paşa, Kuveyt, Necid ve Ahsa üzerinden genişletmiştir. Daha sonra ise Paşa, Kuveyt üzerinden Osmanlı varlığını devam ettirerek vilayet reformunu Necid bölgesi üzerinde inşa etmiştir. Paşa nihai olarak ise el-Ahsa (Hufuf), Katif, Mübarraz ve Katar merkezli dört kaza oluşturarak bölgede Osmanlı varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. Paşa'nın bölgede yapmış olduğu bu uygulamalar Osmanlı Devleti'nin Irak'taki otoritesini yeniden ihyası bakımından oldukça kayda değer çalışmalardır.

Eserin beşinci bölümünde ise, yazar toprak ve bölgede meskûn olan aşiretler üzerinde durmuştur. Irak'ta bulunan aşiretlerin çoğunun göçmen olduğunu ifade eden yazar, Bedevilerin toplam nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturduklarından söz etmiştir. Bu ifadelerin akabinde ise yazar, Irak aşiret yapısı üzerinde durmuştur. Bölgede kullanılan aşiret siyasetini “*Havuç mu yoksa sopa mı?*” başlığı altında değerlendiren yazar, Osmanlı Devleti'nin bölge coğrafyasında kalıcılığının devamı için yapmış olduğu diplomasi yöntemlerinden söz etmiştir. Tedai olarak devlet bir aşireti diğer aşirete karşı destekleyerek bölgede kalıcı olmak istemiştir. Nitekim Osmanlı Devleti aşiret siyasetinde, aşiretlere devlet yardımlarında bulunmuş, ayrıca hil'atlar ve onursal unvanlar vererek buradaki aşiretlerde söz sahibi olmak istemiştir. Filhakika devlet bölgede aşiretleri vilayetin siyasi aracına dâhil etmek isteyerek bölgedeki otoritesini yeniden ihya etme amacını gütmektedir.

Bu bölümde ayrıca devletin aşiretleri iskân etme çabalarının olduğu da görülmektedir. Öyle ki Osmanlı Devleti vilayet bürokrasisine aşiretleri dâhil etmek isteyerek devlet gücünün bölgede daha çok hissedilmesini sağlamıştır. Eserin bu bölümünde ayrıca toprak reformlarının Bağdat'ta nasıl işlendiği hakkında da bilgi aktarılmıştır. Arazi kanunnamesi ile yapılmak istenen bu reform programı daha çok Midhat Paşa'nın girişimleri neticesiyle oluşmuştur. Mütenasip olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde bölgede tapu alma işlemlerinde bir kısıtlamaya gidildiği eserde aktarılmıştır. Yazarın beyanına göre II. Abdülhamid Irak'ta bulunan verimli topraklardan şahsi hazinesi için toprak satın almıştır. İdari yöntemin sıkılaştırılmasının akabinde ise artık bölgeden arazi satın almak eskiye oranla daha zor bir hâl almıştır. Bunun üzerine ise Sultan Abdülhamid bölgede bulunan arazi komisyonunun yetkilerini kısıtlamış ve 1881 yılında tapu senetlerinin dağıtımını için ayrıca bir inisiyatif almıştır.

Eserin altıncı bölümünde ise Bağdat'ta yapılan kamu hizmetleri ele alınmıştır. Yazarın bu bölümde aktardığı üzere Umur-ı Nâfia'nın Bağdat'ta gelişim süreci hakkında verilen bilgilerden sonra bölgede gerçekleşen modernleşme faaliyetleri anlatılmıştır. Bu gelişimleri ise yazar “Basra'yı Nehir Kıyısında Yeniden İnşa Etmek”, “Bağdat'ta Vilayet Belediyelerin Kuruluşu”, “Bölgedeki Bayındırlık Faaliyetleri ve Alt Yapı Çalışmaları” başlıkları altında okuyucuya aktarmıştır. Nitekim bölgede Osmanlı Devleti telgraf ve demir yolu faaliyetlerine de önem vermiştir. Bu bölümde ayrıca bölgede yaşanan nehir

savaşlarına da değinen yazar, Osmanlı Devleti'nin burada İngilizlerle olan mücadelesi hakkında tafsilatlı bilgilere yer vermiştir. Midhat Paşa'nın valiliği döneminde Basra Tersanesi'nin ıslahı üzerinde duran yazar, bölgede ayrıca bir Fırat projesinin başlatılacağını da ifade etmiştir. Eğitim alanındaki modernleşme faaliyetlerine de bu bölümde yer veren yazar, Bağdat vilayetindeki askerî okullarda eğitim alan öğrencilerin devletin en üst bürokrasi kademelerinde yer aldıklarını ifade etmiştir. Nitekim Yahudilerin de bölgede eğitim alanında yapmış olduğu faaliyetler bilinmektedir. Yahudiler bölgede Alliance Israelite Universelle Okulu kurarak burada faaliyet göstermişlerdir. Eğitim mütalaalarının akabinde bölgedeki vilayet gazeteleri ve matbaalar üzerine de bilgi veren yazar, Midhat Paşa'nın öncülük ettiği *Zevra* gazetesinden söz etmiştir. *Zevra*'ya ek olarak bölgede ayrıca bir *el-Basra* gazetesi de çıkarılmıştır. 1875 yılında ise Bağdat'ta ilk vilayet salnamesinin yayımlandığını aktaran yazar, bölgenin modernleşme safhasının zikretmiş olduğumuz tüm bu olgular ile gerçekleştiği bilgisini okuyucuya aktarmaktadır.

Bağdat, Irak'ın vilayet merkezi olarak Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Yazarın ifadelerine göre Irak 19. yüzyılda *Orta Doğu'nun mikrokozmosu* olarak değerlendirilmiştir. Çeşitli konular üzerinden modern Irak'ın kuruluşunu aktaran yazar, Osmanlı Devleti'nin bölgede İran tehdidi ile karşı karşıya kaldığını da ayrıca kitabında beyan etmiştir. Nitekim eserde, bu coğrafyada Osmanlı askerî yapısının kuvvetlendirilmek istendiğini görmek de mümkündür. Bu yapıda bölgede bulunan aşiret şeyhleri merkez bürokrasisine entegre edilmek istenmiştir. Böylece bölgede Osmanlı nüfuzu artırılmıştır. Bağdat'ta görev alan on bir valinin görev taksimatında yapmış oldukları faaliyetler üzerinde duran bu eser, Bağdat'ın vilayet formundan çıkararak uluslararası arenada yer alma mücadelesini okuyucuya aktarmaktadır.

Eser oldukça sade bir üslupla kaleme alınmıştır. Başlıklar arasındaki geçiş konu ile oldukça bağlantılıdır. 19. yüzyıl Irak vilayetlerinde Osmanlı'nın izlerinin aranması gerektiğini anlatan bir çalışma olma vasfını taşıyan bu eserde bahsi geçen konular üzerinden Irak'ta yaşanan tüm bu gelişmelerin bölgede modernleşmeyi sağladığı görülmektedir. Nitekim bu eser ile Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu merkezine ne kadar bağlı olduğu gün yüzüne çıkarılmıştır. Yapıt bölge coğrafyası hakkında çalışmalar yapacak araştırmacılar için de kaynak olma vasfını taşımaktadır. Birinci elden kaynaklar ve uluslararası literatürdeki kitapların kullanımı eseri zenginleştirmiştir. Büyük bir titizlikle kaleme alınmış olan bu eser, modern Irak'ın kuruluş safhasını Osmanlı'nın gözünden görme imkânını da okuyucuya sunmaktadır. Bilfiil Tanzimat reformlarının bölgede uygulanışını farklı bir merceğe altında inceleyen bu yapıt, devrin konjonktürü de baz alınarak Osmanlı Devleti'nin Irak üzerinden bölge coğrafyasında göstermiş olduğu hâkimiyeti bir kez daha gözler önüne sermektedir.